

De opstand van de massamens

© Nederlandse vertaling en inleiding: Diederik Boomsma

© Nabeschouwing: Mario Vargas Llosa (vertaald door Goedele De Sterck)

Vormgeving: Marc Suvaal

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2015

ISBN 978 90 477 0686 1

Oorspronkelijke titel: *La rebelion de las masas* (*Obras completas* 1v, 2005),

'Democracia morbosa' (*Obras Completas* 11, 1983)

© Herederos de José Ortega y Gasset

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux, waardoor onnodig milieuverontreinigend transport is vermeden.

José Ortega y Gasset

De opstand van de massamens

Eerste integrale Nederlandse editie

Ingeleid, vertaald en geannoteerd
door Diederik Boomsma

Met een nabeschuiving van Mario Vargas Llosa

LEMNISCAAT

Inhoud

Ortega's filosofie van de 'vitale rede' – Inleiding door Diederik Boomsma	7
Over de vertaling	23
Dankwoord	29
DE OPSTAND VAN DE MASSAMENS	31
Zieke democratie	33
Proloog voor Fransen	39
Hoofdstuk 1: De opkomst van de massa	67
Hoofdstuk 2: De verhoging van het historische levenspeil	73
Hoofdstuk 3: Het niveau van de tijd	80
Hoofdstuk 4: De groei van het leven	87
Hoofdstuk 5: Een statistisch gegeven	94
Hoofdstuk 6: Een eerste analyse van de massamens	99
Hoofdstuk 7: Edel leven en vulgair leven, of inspanning en gezapigheid	105
Hoofdstuk 8: Waarom de massamens overal ingrijpt en altijd met geweld	111
Hoofdstuk 9: Primitiviteit en techniek	118
Hoofdstuk 10: Primitiviteit en geschiedenis	126
Hoofdstuk 11: Het zelfgenoegzame heertje	133
Hoofdstuk 12: De barbarij van het specialisme	141
Hoofdstuk 13: Het grootste gevaar: de Staat	147
Hoofdstuk 14: Wie heeft de leiding in de wereld?	155
Hoofdstuk 15: We komen tot de kern van de zaak	201
Epiloog voor Engelsen	204
Ten aanzien van het pacifisme	209
Rehabilitatie van een liberaal – Nabeschouwing door Mario Vargas Llosa	235
Noten van de vertaler	249
Annex	266

Ortega's filosofie van de 'vitale rede'

Inleiding door Diederik Boomsma

7

Voor u ligt een nieuwe, integrale Nederlandse vertaling van *La rebelión de las masas*, het bekendste boek van de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset. De hoofdstukken werden tussen oktober 1929 en augustus 1930 gepubliceerd als feuilleton in de inmiddels verdwenen Madrileense krant *El Sol*. Meteen daarna verschenen ze gebundeld tot een boek, dat vrijwel direct een bestseller werd in grote delen van Europa en Amerika. Zo vlogen van de eerste Duitse vertaling in twee jaar meer dan driehonderdduizend exemplaren over de toonbank en volgden vertalingen in het Japans, Engels, Turks, Hongaars, Oekraïens, Deens, Pools en vele andere talen.

Inmiddels behoort *La rebelión de las masas* naast de *Don Quichot* tot de meest wijdverspreide Spaanse boeken. In september 1931 noemde Thomas Mann het in de *New York Herald Tribune* 'een buitengewoon treffende beschrijving van de psychologie van de massamens, de grootste bedreiging van de cultuur van onze tijd'.* *Atlantic Monthly* schreef zelfs: 'Wat Rousseaus *Du contrat social* was voor de achttiende eeuw en Marx' *Das Kapital* voor de negentiende eeuw, zou señor Ortega's *The Revolt of the Masses* moeten zijn voor de twintigste.' Ortega werd aan beide kanten van de oceaan beschouwd als een van de belangrijkste filosofische essayisten van zijn tijd. Johan Huizinga noemde zijn filosofie 'een baken in den storm dezer bewogen tijden' en ook Menno ter Braak, Hendrik Marsman en Jacques de Kadt lazen en prezen het werk van de 'Don Juan van den Geest'.**

Er zijn vele redenen om nu, bijna negentig jaar later, Ortega te lezen. *De opstand van de massamens* maakt deel uit van de westerse canon van grote boeken, die Matthew Arnold beschreef als 'het beste dat is gedacht en gezegd', en biedt ook een rijkdom aan inzichten voor wie onze eigen tijd wil begrijpen. Variërend op *Atlantic Monthly* zou ik zeggen: wat

* Dit citaat is ontleend aan Thomas Mermall, 'Recepción de *La rebelión de las masas*', dat is opgenomen in diens Spaanse editie van het boek, Castalia 1998, p. 7.

** Het werk van Ortega heeft veel invloed gehad op boeken als *Homo ludens* (1938) van Johan Huizinga, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939) van Jacques de Kadt en *Panopticum: Renaissance van het fatsoen* (1934) van Menno ter Braak.

Tocquevilles *Over de democratie in Amerika* was voor de negentiende eeuw, is Ortega's *De opstand van de massamens* voor de twintigste – en beide boeken zijn bovendien in hoge mate van toepassing op de wereld van nu.*

De processen die Ortega beschrijft, zijn inmiddels zo ver doorgedrongen dat we ze nauwelijks meer opmerken. Juist daarom is het zo goed om dit boek te lezen. Het is niet alleen een briljante diagnose van de onheilswangere jaren van het Interbellum, maar ook een diepgaande analyse van de invloed van de moderniteit op de mentaliteit van de mens. De Franse en de Industriële Revolutie hebben democratie en technologie gebracht en zo een nieuwe wereld in het leven geroepen met gelijkheid, vrijheid, machines, toenemende welvaart en mensenrechten. Maar die fabelachtige vooruitgang heeft ook de condities geschapen voor een nieuw mens-type: de massamens. 'Meester van alle dingen, maar geen meester over zichzelf', aldus Ortega, 'voelt hij zich verloren in zijn eigen overvloed.' De bourgeois-beschaving van de negentiende eeuw is ten einde gekomen, maar er is nog niets voor in de plaats gekomen met de kracht om de samenleving te binden en te bezielen.

Ortega is geen cultuurpessimist die de moderne westerse beschaving resoluut afwijst of die denkt, zoals Oswald Spengler, dat zij is uitgebleeid als een verwelkte bloem.** Ortega wijst het idee dat Europa decadent zou zijn, nu juist nadrukkelijk af. De schitterende verworvenheden van deze nieuwe wereld gaan wel gepaard met nieuwe morele en psychologische risico's, meent hij.

De opstand van de massamens waarschuwt niet alleen voor de 'bedrieglijke morgenstonden' van fascisme en communisme, maar ook in bredere zin voor het ontsporen van de democratie tot wat Ortega een 'hyperdemocratie' noemt. Overvloed kan leiden tot gezapigheid. Technologie kan ons juist primitiever maken. Gelijkheidsdenken kan een kannibaliserende werking hebben op de rest van het geestelijk leven, met het gevolg dat we bijna elke vorm van hiërarchie of autoriteit gaan verwerpen – zelfs waar die onmisbaar is, zoals in het onderwijs. Mensenrechten bieden een zekere waardigheid en houvast, maar kunnen ons ook passief maken en verhullen dat het morele leven in werkelijkheid afhangt van deugden en plichten. Vooruitgangsgeloof kan ons in slaap sussen.

* Het is geen toeval dat van alle boeken in Ortega's persoonlijke bibliotheek *Over de democratie in Amerika* het boek is waar de meeste passages zijn onderstreept en voorzien van enthousiast commentaar in de marges.

** Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* (1918). Dit boek, waarvan in 2016 bij uitgeverij Boom eindelijk een Nederlandse vertaling verschijnt, heeft een enorme invloed uitgeoefend op Ortega y Gasset, die er een aantal keer kritisch naar verwijst in *De opstand van de massamens* (zie p. 121 en 180).

Wie opgroeit in welvaart, kan de indruk krijgen dat beschaving even vanzelfsprekend is als een boom of de zonneschijn. De vrije, Europese beschaving komt echter niet uit de lucht vallen: zij berust op een historisch gegroeid en moeizaam opgebouwd cultureel fundament van waarden, overtuigingen en loyaliteiten. Zij is echter zelf niet voldoende om dat fundament te onderhouden, sterker nog: zij scheidt min of meer automatisch een dynamiek die het fundament juist ondermijnt.

Ziehier de tragische paradox: de mensen die de vruchten plukken van de beschaving, realiseren zich zelf niet meer wat die beschaving in stand houdt. De eerste en belangrijkste stap om de democratie weerbaar te maken – niet tegen externe vijanden maar, wat veel belangrijker is, tegen interne aftakeling – is dan ook dat we deze tragische neveneffecten leren zien en begrijpen. In die zin is Ortega een ‘kritische vriend’ van de democratie: *two cheers for democracy*, maar geen drie.*

Ortega's theorie over de massamens riep vanaf het begin naast lof ook veel weerstand op. In allerlei landen, van Mexico tot Italië, Duitsland en de Verenigde Staten, ontbrandden na de publicatie van het boek in 1930 discussies waarin critici het hekelden als elitair, radicaal of reactionair. Ortega werd verweten dat hij er antidemocratische denkbeelden op nahield. In werkelijkheid was hij juist een van de belangrijkste pleitbezorgers van de democratie, in een tijd dat die steeds meer onder druk kwam te staan. Zoals Menno ter Braak in 1933 in zijn recensie van dit boek schreef: ‘Het liberalisme en de democratie vinden in Ortega y Gasset een kampioen, die zij te meer mogen apprecieeren, omdat zij van hem de volle laag krijgen, eer hij hen prijst als de eenige kostbare bezittingen van het Europeesche Westen.’

Het functioneren van de democratie vereist democratische staatsinstellingen en ‘aristocratische’ mensen met innerlijke adel. Het gevaar is dat de democratie aftakelt tot een bestuur van oligarchische staatsinstellingen en ‘hyper-democratische’ massamensen. Wie of wat is dan die massamens? Kort gezegd is hij een mens zonder bescheidenheid. Dat is problematisch, want bescheidenheid is een belangrijke voorwaarde voor een open geest. Zonder bescheidenheid is de massamens niet meer ontvankelijk voor beschaving. Dan resteert het ‘labyrint van het egoïsme’.

De rode draad door het werk van Ortega is zijn streven om een nieuwe richting te geven aan het Europese leven, denken en samenleven. Hij is namelijk overtuigd van het belang om ‘op het niveau van de tijd’ te leven:

* *Two Cheers for Democracy* is de titel van een bekend boek van E.M. Forster, Harcourt Brace & Company, 1966 [1951]. Zie ook de nabeschuiving van Andreas Kinning in Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika*, vertaald door Hessel Daalder en Steven van Luchene, Lemniscaat, Rotterdam 2011.

niet in het verleden en ook niet los van het verleden, maar *vanuit de geschiedenis*. Ortega beschouwt het heden als ‘de aanwezigheid van het verleden en de toekomst tegelijk, het punt waar zij elkaar treffen’. Hij ziet het daarom als zijn belangrijkste taak om een nieuwe filosofie te ontwikkelen om de westerse wereld te revitaliseren.

Dit boek is daarmee ook een existentiële verhandeling over het menselijk leven. *De opstand van de massamens* bevat vele uitweidingen over de ortegiaanse ‘filosofie van het leven’ die hij in de loop van zijn leven heeft ontwikkeld, en verwijzingen naar andere teksten waarin hij die verder belooft uit te werken. Ter inleiding op dit boek zal ik kort ingaan op Ortega’s eigen levensloop en dan een korte uiteenzetting geven van die filosofie van de ‘vitale rede’ waardoor hij de ‘zuivere rede’ van de moderniteit probeert te vervangen.

Levensloop

José Ortega y Gasset werd geboren op 9 mei 1883 in Madrid, als de tweede van vier zonen van een vooraanstaande intellectuele familie. Zijn moeder was dochter van de oprichter en eigenaar van het gezaghebbende literaire blad *El Imparcial*, waar zijn vader werkte als redacteur en directeur. Zijn grootvader was de oprichter van een van de belangrijkste kranten. Men zei wel over hem dat hij ‘was geboren op de rotatiepers’.

Het grootste gedeelte van Ortega’s werk bestond uit artikelen, essays en beschouwingen voor kranten en tijdschriften, naast lezingen en colleges, die soms pas jaren later op instigatie van een uitgever tot een boek werden bewerkt. Hij schreef onophoudelijk en over van alles: van Debussy tot Einstein, van Kant tot Aristoteles, van de Hollandse fiets tot de lijst van een schilderij, van stierengevechten en jagen tot liefde en verliefdheid, van fenomenologie tot wijn.

Ortega werd geschoold door de jezuïeten op een kostschool in Malaga, maar tijdens zijn studie vervreemde hij van de katholieke kerk. In 1902, op negentienjarige leeftijd, publiceerde hij zijn eerste artikel waarin hij kritiek uitte op de literaire kritiek van zijn tijd. Daar schreef hij al over de thema’s die hem zouden blijven fascineren: ‘Mensen met een gevoelig beoordelingsvermogen verliezen die gevoeligheid zodra ze deel gaan uitmaken van de massa.’*

Een ongepubliceerd stuk uit dezelfde tijd verraadt de invloed van Nietzsche op het jonge genie. Daarin schrijft Ortega over ‘de titanische

* ‘Glosas’, in *Vida nueva*, december 1902. *Obras completas*, deel I, Taurus, Madrid 2005, p. 5-9. Deze zin doet sterk denken aan *La psychologie des foules* van Gustave Le Bon (1841-1931), een boek waarvan de eerste druk verscheen in 1895 en dat Ortega goed kende.

personen, de krachtigen, de energieke, de robuuste zielen, de atleten van de geest die voor de logge meute uitsnellen' en die 'eerder dan hun broeders in de verte de witte zeilen van nieuwe, pasgeboren ideeën kunnen ontwaren'.*

Vastbesloten om groots en meeslepend te leven, wilde Ortega duidelijk zelf een van die titanische persoonlijkheden worden. Hij studeerde klasieke talen, rechten en filosofie en verdiepte zich ook in geschiedenis, literatuur, wiskunde en natuurwetenschappen. Hij had zich op negentienjarige leeftijd voorgenomen om 'een van de Spanjaarden te worden die de dingen vanuit de meeste perspectieven kunnen beschouwen'.** Drie jaar later promoveerde hij aan de universiteit van Madrid. 'Om de middelmatigheid van mijn eigen land te ontvluchten', vertrok hij vervolgens naar de universiteiten van Leipzig en Berlijn, om zich te storten op de Duitse filosofie.† De peseta was zo weinig waard dat hij maar sporadisch een maaltijd kon betalen in de mensa.

Terugkijkend op die periode zou Ortega zichzelf later beschrijven als een jonge havik, 'hongerig, trots en krijgszuchtig', die rondvliegt op zoek naar 'levend vlees om terug te brengen naar mijn Spaanse ruïne'. Zijn belangrijkste prooi maakte hij buit in Marburg, waar hij zich verdiepte in de neokantiaanse school. Later schreef hij: 'Die kleine gotische stad aan een donkere rivier tussen zachte, met dichte sparren en beukenbossen begroeide heuvels, daar bracht ik het laatste deel van mijn jeugd door. Aan die stad heb ik de helft van mijn dromen te danken, en bijna al mijn intellectuele discipline.'

In 1910 kreeg hij een aanstelling als hoogleraar metafysica aan de Universiteit van Madrid. Hij trouwde met Rosa Spottorno Topete na haar zes jaar lang het hof te hebben gemaakt. Het werd een gelukkig huwelijk en het echtpaar zou drie kinderen krijgen.

Spanje verkeerde aan het begin van de twintigste eeuw, na een eeuw van burgeroorlogen en politieke instabiliteit, in een diepe crisis. In 1898 had het land in een korte oorlog met de Verenigde Staten ook zijn laatste koloniale bezittingen verloren: Guam, Puerto Rico, Cuba en de Filippijnen. Die vernedering maakte diepe indruk op een generatie Spanjaarden,

* 'Glosas inactuales', juli 1902, in *Obras completas*, deel VII, p. 6-8. Taurus, Madrid 2007 (postuum verschenen).

** Dit citaat staat in de recent verschenen biografie van Jordi Gracia, *José Ortega y Gasset*, Taurus, Madrid 2014, p. 29.

† 'Una primera vista sobre Baroja', in *Obras completas* deel II, p. 118. Alianza, Madrid 1983. Ortega's verzameld werk is in de jaren tachtig uitgegeven door uitgeverij Alianza. Sinds 2005 verschijnt een nieuwe, uitgebreidere editie die wordt verzorgd door de Fundación Ortega y Gasset, uitgeverij Taurus.

waaronder Ortega. Spanje was ooit het machtigste rijk op aarde geweest waar de zon nooit onderging, maar vanaf de zestiende eeuw belandde het steeds verder in de achterhoede. De positie van Spanje in de vaart der volkeren was derhalve al eeuwen een verwoed onderwerp van discussies, wat de Spaanse identiteit diepgaand heeft beïnvloed. Zo schreef Ortega in 1910: 'Voor een man geboren ergens tussen Bidasoa en Gibraltar is Spanje het eerste, allesomvattende, permanente probleem.'

Daarbij was de trotse natie ook al tijden verdeeld in grofweg twee kampen: enerzijds de mensen die hun heil zochten in aansluiting bij Europa, in vernieuwing en modernisering, degenen die werden aangeduid als *progresistas*, *ilustrados*, *liberales* en later als *modernistas* en *uropeizantes*, en anderzijds hun tegenhangers, de *tradicionalistas* of *hispanizantes* die juist wantrouwig stonden tegenover moderne buitenlandse invloeden en de unieke Spaanse geschiedenis in ere wilden houden. Ortega behoorde eerder tot het eerste dan tot het tweede kamp, maar daarin nam hij wel een aparte positie in.

Al in 1906 schreef Ortega een belangrijk artikel waarin hij de traditionalisten aanviel: niet vanwege hun liefde voor tradities, maar juist vanwege hun *onvermogen* om die tradities in stand te houden. Traditionalisten willen het heden terugbrengen naar het verleden, schreef hij. Blijkbaar hebben ze geen respect voor het verleden als zodanig. Als ze echt van het verleden zouden houden, zouden ze het niet willen fossiliseren. Het levende verleden daarentegen wortelt in het directe heden en kan daarom ook in de toekomst blijven leven.*

Ortega dacht niet dat 'Europa' en het kopiëren van moderne gebruiken en instituten simpele oplossingen zouden brengen. Een land kan een ander land nooit zomaar imiteren, vond hij.** Wat Spanje nodig had, was *discipline* – intellectuele, morele en esthetische discipline.† Er werd te slordig, te impressionistisch en warrig gedacht, geredeneerd en geschreven. De Spanjaarden moesten hun 'adamisme' opgeven: de misvatting dat ze zich als Adam in het paradijs waanden en dat ze steeds opnieuw zouden kunnen beginnen, zonder intellectuele ernst en diepgang. Dan pas

* Zie 'Las fuentes de Nuremberga', 1906, in *Obras completas*, deel I, p. 425-429. Alianza, Madrid 1983. Zie ook Ferrator Mora, *José Ortega y Gasset, an Outline of His Philosophy*, Yale University Press, 1963 [1957].

** *Rectificación de la República*, Madrid: Revista de Occidente, 1931. *Obras completas*, deel IV, Taurus, Madrid 2005, p. 778.

† De schrijver Ramón Pérez de Ayala (1880-1962) geeft in zijn roman *Troteras y danzaderas* (1913) een portret van Ortega als de jonge professor 'Tejero' die tegen zijn studenten zegt: 'Spanje zal worden gered op de dag dat zij het niveau van een beschaafde natie behaald, en dat zal gebeuren zodra er negen Spanjaarden zijn die Plato's *Symposium* in de originele taal kunnen lezen!'

zou Spanje zich van een passieve ontvanger van buitenlandse ideeën kunnen ontwikkelen tot een *powerhouse* van creativiteit.

‘Mijn werk en mijn leven hebben Spanje altijd gediend’, schreef Ortega in 1943. Dat deed hij als hoogleraar, politicus, filosoof, uitgever en publicist. Vanuit dat wijdverbreide Spaanse minderwaardigheidscomplex zag hij het als zijn taak om zijn achtergebleven vaderland de twintigste eeuw binnen te loodsen en aan te doen sluiten bij andere Europese landen. Hij probeerde dat te bereiken met een groots programma van nationale volksverheffing om de Spanjaarden de daartoe benodigde geestelijke discipline bij te brengen, iets wat hij *pedagogía social* noemde.

Ortega organiseerde lezingen en conferenties waarbij hij Europese grootheden als G.K. Chesterton, Franz Kafka, D.H. Lawrence, Albert Einstein, Paul Valéry, J.M. Keynes en H.G. Wells naar Spanje haalde. Daarnaast richtte hij een uitgeverij op, en het ene tijdschrift na het andere om zijn eigen ideeën te verspreiden en die van denkers als Edmund Husserl, Georg Simmel, Max Weber, Aldous Huxley, Oswald Spengler, Bertrand Russell en Johan Huizinga.

Ortega was nooit tevreden met een louter academische rol: hij was er altijd op gericht een breed publiek te bereiken en concrete veranderingen teweeg te brengen. Daarom werd hij ook politiek actief. In 1914 verscheen zijn eerste boek en in hetzelfde jaar stichtte hij de ‘Spaanse Liga voor Politieke Educatie’, waarmee hij zich keerde tegen de ‘oude politiek’ van de Spaanse Restauratie en pleitte voor het afschaffen van de monarchie.*

Na de door koning Alfonso XIII gesteunde staatsgreep van generaal Primo de Rivera in 1924 speelde Ortega een rol in het verzet tegen de dictatuur die daarop volgde, onder meer door het geven van colleges en lezingen in Madrileense theaters en bioscopen. Na de val van dat regime werd Ortega in 1931 verkozen tot volksvertegenwoordiger in het parlement van de tweede Spaanse republiek. Maar twee jaar later keerde hij de politiek gedesillusioneerd de rug toe. De nieuwe regering had een radicale vorm aangenomen waar Ortega juist altijd voor had gewaarschuwd. Ondanks zijn enorme bevlogenheid – of misschien juist daardoor – had hij blijkbaar onvoldoende oog voor de realiteit van de macht.

Ortega richtte zich weer op onderwijs en filosofische projecten. Hij moest machteloos toezien hoe zijn land werd verscheurd tussen radicale en reactionaire bewegingen – de lamme en de blinde van de geschiedenis – en afdreef naar de donkere nacht van de Spaanse Burgeroorlog. Na het uitbreken daarvan reisde hij als balling naar Frankrijk, Argentinië en Por-

* De periode van de val van de eerste Spaanse Republiek in 1874 tot het uitroepen van de Tweede Republiek in 1931 wordt de *Restauración* genoemd.

tugal en verbleef hij, mede op uitnodiging van Johan Huizinga, ook korte tijd in Oegstgeest.

In 1946 keerde Ortega terug naar Madrid. Vanwege zijn Republikeinse verleden en omdat hij weigerde zijn steun aan Franco uit te spreken, werd hij gemarginaliseerd, hoewel hij inmiddels een internationale beroemdheid was. In 1948 richtte hij samen met zijn leerling Julián Marías het 'Instituto de Humanidades' op om les te blijven geven en de humaniora te verdedigen.

Ortega kan moeilijk in één kamp worden geplaatst. Hij was een eigenzinnig, onafhankelijk denker die publiekelijk afstand had genomen van monarchie en katholieke kerk, maar die zich eveneens sterk had verzet tegen de radicaal-socialistische en marxistische agenda en nooit expliciet het Franco-regime had verworpen. Hij vond 'links of rechts, een van de ontelbare manieren om een imbeciel te zijn'. In de zomer van 1955 werd er maagkanker bij hem vastgesteld. Enkele maanden later stierf hij.

Op zoek naar een nieuwe filosofie

Ortega beschouwde zijn tijd als een overgangperiode naar een nieuw tijdperk, vergelijkbaar met de omwenteling rond de zestiende eeuw toen het moderne tijdperk zijn intrede deed. Op zulke kritieke historische momenten 'weten wij niet wat ons overkomt en dit is nu juist wat ons overkomt: niet weten wat ons overkomt'. Een tijd waarin traditionele geloofsovertuigingen en opvattingen zijn weggefallen, schreeuwt om een filosofie die weer orde op zaken kan stellen en nieuwe wegen kan aanwijzen.*

In het Duitse Marburg deelde Ortega de collegebanken met Nicolai Hartmann, die eveneens een bekende filosoof zou worden. Door de beroemde hoogleraren Paul Natorp en Hermann Cohen werd hij daar geschoold in het neokantianisme en de idealistische Duitse filosofie. Maar net als Hartmann zou hij al snel afstand nemen van het filosofische idealisme, nadat hij in 1914 in contact was gekomen met Edmund Husserl, diens leerling Max Scheler en de fenomenologie. Dat voelde voor Ortega als een grootse bevrijding. Niet meer denken vanuit abstracte constructies of ideeën, maar over de manier waarop de wereld en de fenomenen aan ons bewustzijn verschijnen.** 'Toen had ik een nieuwe optiek gevonden', schreef hij in 1928, 'geschikt voor de twintigste eeuw.'

Ortega vond dat de moderne filosofie op een dood spoor was gekomen.

* *La idea principal de Leibniz*, 1945, *Obras completas*, VIII, Alianza, Madrid 1983, p. 267.

** Ortega zag de fenomenologie als een geschikte methode, maar verwierp haar uiteindelijk als metafysica, omdat het volgens hem slechts een 'verfijnde' vorm van idealisme was, maar de problemen daarvan niet had opgelost.

De fenomenologie bood hem een instrument om de epistemologische kwesties van de neokantianen achterwege te laten en terug te keren naar het onderzoeken van de concrete menselijke leefwereld, terug naar de dingen zelf en hun essenties. In 1934 benadrukte hij dat 'afscheid nemen van het idealisme het belangrijkste is dat Europeanen te doen staat'. En afscheid nemen van het idealisme betekent afscheid nemen van een tijdperk: de moderniteit. Maar wat is dan het probleem daarvan?

Rationalisme of relativisme?

De moderne filosofie begint met het gedachte-experiment van Descartes. Onze kennis over de wereld stoelt op ervaring. Maar wat als onze zintuigen worden bespeeld door een duivel die er plezier in heeft om ons te misleiden? Ervaringen en indrukken doen we op via onze ogen, oren en andere zintuigen, maar die kunnen ons dus bedriegen. Wat kan dan wel een zekere grond bieden voor kennis? Eén ding kunnen we niet betwijfelen, omdat de vraag het antwoord al veronderstelt: dat er een 'ik' is dat twijfelt of tewel denkt: *cogito ergo sum*. Dat betekent dat alleen mijn eigen, innerlijke gedachten en gevoelens kenbaar en zeker zijn, maar dat buiten mijzelf alles in duisternis is gehuld. * Kenmerkend voor de externe wereld is immers dat dingen anders kunnen zijn dan ze lijken.

Die nieuwe nadruk op het innerlijk als de zekere grond van kennis heeft de basis gelegd voor een radicale scheiding in het moderne denken tussen het 'ik' en de externe wereld. Descartes heeft de werkelijkheid gesplitst in materie en geest. De twee kenmerkende begrippen van de moderne filosofie zijn daarom *mechanisme* en *subjectivisme*. ** En deze begrippen zijn nauw met elkaar verweven: het ene impliceert het andere.

'Mechanisme' kenmerkt het wetenschappelijke beeld van de wereld als verzameling objecten, geordend volgens voorspelbare, mechanische wetten van oorzaak en gevolg die volgens het cartesisaanse rationalisme alleen te beschrijven zijn in wiskundige termen. Alleen deze externe wereld zou objectief en kenbaar zijn. De snelle opkomst van wetenschap en techniek in de negentiende eeuw heeft veel bijgedragen aan de enorme dominantie van dat wereldbeeld, volgens Ortega vooral omdat de filosofie heeft nagelaten daar een adequaat antwoord op te formuleren.

* Volgens Descartes-expert John Cottingham is dit een versimpelde weergave van diens filosofie, en zijn Descartes werkelijke opvattingen veel genuanceerder. Toch vormt het cartesisaanse dualisme en de vragen die het oproept de basis van de moderne filosofie. Zie Cottingham, J. *Cartesian Reflections: Essays on Descartes's Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

** Zie I.M. Bochenski, *Contemporary European Philosophy*, University of California Press, 3^e druk, 1961.

Dat mechanische wereldbeeld roept echter de vraag op: hoe past het menselijk bewustzijn, het 'ik' in dat plaatje? Als de wereld alleen bestaat uit een verzameling bewegende objecten, een soort reusachtige koekoeksklok, dan lijkt er weinig anders mogelijk dan het 'ik', het subject, voor te stellen als een soort geest die in die machine zweeft. Daarom leidt het mechanische wereldbeeld vanzelf tot subjectivisme. Kant maakt vervolgens van het 'ik' de hoogste wetgever.

Het neokantiaanse idealisme dat vervolgens tot zeker de Eerste Wereldoorlog de continentale filosofie domineert, gaat ervan uit dat onze kennis en zelfs de wetten van de logica niet een ontdekking zijn, maar een schepping van het denken zelf, de manier waarop het bewustzijn de feiten organiseert. De filosofie krijgt daarbij vooral nog de taak om een synthese van wetenschappelijke doctrines tot stand te brengen. Volgens Ortega heeft de constante nadruk op het intieme 'ik' de filosofie ingemetseld in zichzelf. Daardoor 'sterven de dingen als werkelijkheid, om herboren te worden als gedachten in ons brein'.* Plato's grot wordt op die manier een hermetische gevangenis. Toen Ortega te gast was in het zogeheten 'Witte Huis' in Oegstgeest in 1937, schreef hij hoe toepasselijk het was dat daar, op de plek waar ooit Descartes had gewoond, nu het gesticht Endegeest was gevestigd waarvan de bewoners ook het contact met de concrete realiteit van het leven waren verloren.**

Volgens Ortega dwingt het project van de moderne filosofie op die manier tot een duivelse keuze tussen rationalisme en relativisme: óf een puur natuurwetenschappelijke benadering van de wereld die geen recht doet aan de menselijke persoon en zijn concrete ervaringen, óf het uitgangspunt dat we niets zeker kunnen weten, dat alles subjectief is en ieder zijn eigen waarheid heeft.

Subjectivisme of relativisme noem ik iedere kennistheorie waarin het karakter van de waarheid zich op de één of andere manier afhankelijk maakt van het kennende subject. Iedere theorie dus waarin het mogelijk is om te stellen dat wat waar is voor één subject, niet waar is voor een ander; dus dat wat waar is voor de één, niet waar is voor een inwoner van Syrië, voor een engel of voor God.†

Zulk subjectivisme mondt uit in relativisme, en dat is uiteindelijk tegenstrijdig: filosofische harakiri. Zonder uit te gaan van de objectieve werkelijkheid 'verdwaalt de mens in zijn willekeurige en onbepaalde innerlijke

* Ortega y Gasset, *Bespiegelingen over leven en liefde*, vertaling J. Geers, p. 128.

** Zie de 'Proloog voor Fransen' op p. 39 e.v. in dit boek.

† Ortega y Gasset, *Sistema de Psicología*, in *Obras completas* VII, Taurus, Madrid 2007, p. 506.

kabbalistiek. [...] Alleen onder de geweldige druk van een of andere transcendentie wordt onze persoonlijkheid compact en stevig en ontstaat er in ons een onderscheid tussen wat wij inderdaad zijn en wat wij ons louter verbeelden te zijn.’*

Het rationalisme aan de andere kant leidt tot een ‘amputatie’ van het leven en verliest zich in abstracties. In de wiskunde is dat bevorderlijk, maar het menselijk leven wordt door die zienswijze te kort gedaan. En in de politiek leidt dat tot een ahistorische en daarom revolutionaire manier van denken.**

‘Het is heel makkelijk om een nieuwe sociale orde te ontwerpen die er aantrekkelijk uitziet’, schrijft Ortega. Maar de gedachte dat je morele principes of rechten zomaar in de geschiedenis kunt injecteren door ze eenvoudigweg te proclameren, is een teken van volstreekte primitiviteit. Dit geloof in vooruitgang als een soort automatisme beschouwt Ortega als een vorm van luiheid. Wie vervalt in beschrijvingen van hoe dingen *zouden moeten* zijn in plaats van hoe ze daadwerkelijk *zijn*, begaat een zonde die gedurende de laatste twee eeuwen karakteristiek voor intellectuelen is geweest. Ortega noemt dit een vorm van magisch denken, vergelijkbaar met dat van primitieve volkeren: ‘Al het moderne utopisme is magie.’†

Weliswaar is de mens zelf ook een soort ‘wandelende utopie’, omdat hij talloze onhaalbare dingen nastreeft, maar er is goed utopisme en slecht utopisme. De goede vorm gaat gepaard met de ijzeren discipline om gericht te blijven op de concrete realiteit. De slechte vorm berust op de vergissing dat iets omdat het wenselijk is, ook haalbaar is en zelfs gemakkelijk behoort te zijn. Het koesteren van een verlangen of ideaal is alleen moreel acceptabel als men bereid is om de offers te brengen nodig om het te volbrengen. Anders houden we onszelf voor de gek. Alle menselijke kwesties zijn historisch. Een politiek die de geschiedenis negeert, een politiek die het besturen en wetgeven ziet als een vorm van wiskunde, die overal en altijd hetzelfde is, leidt tot ongelukken en onderdrukking.‡

* Ortega y Gasset, *Historia como sistema*. De Nederlandse vertaling ‘Historie als systeem’ is opgenomen in *Bespiegelingen over leven en denken, historie en techniek*, uitgeverij Leopold, Den Haag, 1965, p. 188.

** Ortega y Gasset, ‘El ocase de las revoluciones’, in *El Tema de Nuestro Tiempo*, 1923.

† Ortega y Gasset, *España invertida* (1921).

‡ Ortega en Tocqueville zijn beiden sterk beïnvloed door de beroemde colleges van Guizot aan de Sorbonne van eind jaren 1820, over de historische ontwikkeling van de westerse beschaving. In zijn opvattingen over de mens als een historisch in plaats van statisch wezen is Ortega verder sterk beïnvloed door de Duitse filosoof Wilhelm Dilthey (1833–1911).

Het 'geheim van het rationalisme' is verder dat het ondanks alle uiterlijke schijn geen beschouwende geesteshouding is, maar een heerszuchtige en manipulatieve. De moderne manier van denken die is ontstaan met Galilei en Descartes, is heel geschikt om de natuur te leren beheersen, en in zoverre is de moderniteit uiterst geslaagd. Maar zij is puur op zichzelf genomen niet heel geschikt om de wereld als zinvol te kunnen ervaren, of om de belangrijkste realiteiten van het menselijk leven te bevatten. Het menselijk leven is namelijk niet zomaar een ding tussen andere dingen.

Ortega's filosofie van het leven

Hoe kunnen wij ons bevrijden uit deze 'kantiaanse kerker'? Ortega neemt zich voor om idealisme en realisme, objectivisme en subjectivisme, rationalisme en relativisme aan elkaar te smeden tot een nieuwe synthese. Daartoe zet hij Descartes op zijn kop. Niet 'Ik denk, dus ik ben', maar 'Ik leef, dus ik denk'. Hij neemt niet het 'ik' of het 'zelf', maar het *leven* als de meest fundamentele 'radicale realiteit' van het bestaan.

Die fundamentele filosofische intuïtie duikt al op in zijn eerste boek *Reflecciones del Quijote* (1914): 'Ik ben ik en mijn omstandigheden.' Die zin is als een samenvatting van zijn filosofie gaan gelden. (In een eerste versie heeft hij het woord 'horizon' gebruikt: 'Ik ben ik en mijn horizon.') En hij voegt eraan toe: 'Als ik die omstandigheden niet red, red ik mezelf ook niet.' Ortega's filosofie dwingt tot een actieve interesse in en zorg voor de dingen. Bijkomend voordeel voor Ortega is dat hij hoopt dat zijn nieuwe filosofie geschikter zal zijn voor de Spaanse ziel dan de moderne filosofie van Noord-Europa. Door het subjectivisme en rationalisme van de moderne filosofie te verlaten, kunnen ook de volkeren die niet of nauwelijks aansluiting hebben gevonden bij die moderniteit, zoals Spanje, nieuwe kansen krijgen in de wereld.

Het cruciale inzicht van Ortega en de fenomenologen is dat het 'ik' niet kan bestaan zonder de dingen waar het over denkt: er kan geen subject zijn zonder objecten. Leven is altijd *leven met*. 'Daarom is het cruciale en onvermijdelijke feit niet mijn existentie, maar mijn co-existentie met de wereld.'^{*} Het individuele perspectief van mensen is geen verhulling van de werkelijkheid, en ook niet de enige werkelijkheid die er bestaat, maar een 'organiserend principe' ervan. De wereld bestaat niet alleen uit objecten, maar ook uit denkende, zelfbewuste *subjecten* – ook al heeft de concrete 'levenswereld' van de mens voor de anonieme krachten van wetenschap geen waarde. Mensen zijn zelf niet alleen dingen, maar ook een *perspectief* op die dingen. Dit ortegiaanse begrip van leven is wat

* Ortega y Gasset, *Que es la filosofía?* De Nederlandse vertaling *Wat is filosofie?* verscheen in 2009 bij uitgeverij IJzer, Utrecht.

anders dan het ik of het zelf. 'Gedachten zijn van mij. Maar mijn leven is niet van mij – ik behoor ertoe.'

Zo probeerde Ortega te ontsnappen uit de kerker. Aanvankelijk noemde hij zijn filosofie 'ratio-vitalisme', vanaf eind jaren dertig 'historische rede' en uiteindelijk simpelweg 'filosofie van het leven'. Aanvankelijk trok hij gelijk op met de Duitse fenomenologen Max Scheler en Nicolai Hartmann c.s., maar later nam hij afstand van de fenomenologie.

Omdat Ortega leven centraal stelde, in plaats van bewustzijn, lijkt zijn filosofie in sommige opzichten meer op een vorm van existentialisme – ook al moest hij niets hebben van het zwelgen in zinloosheid van latere existentialisten en had hij zelf een hekel aan de term. Voor hem had het leven zeer veel zin, als men het aanvaardde als een persoonlijke opdracht. Die opdracht bedenken we niet zelf, maar is ons gegeven door de omstandigheden. De mens is fataal *gedwongen* tot vrijheid. Hij *moet* constant keuzes maken; het is zelfs een keuze om geen keuze te maken. Daarom is de mens geen ding maar een project, geen *fatum* maar een *faciendum*, geen *zijn* maar een *gebeuren*. 'Een steen hoeft niet te vechten voor wat hij is: een steen in een veld. [...] Maar de mens is een soort ontologische centaur, half een deel van de natuur, half de natuur transcenderend.'^{*} Een steen existeert, maar co-existeert niet. Ortega ging zelfs zover te stellen: 'De mens heeft geen natuur, maar een geschiedenis.'^{**}

Het menselijk leven is geen biologie, maar een biografie. Anders gezegd: wat natuur is voor dieren en dingen, is geschiedenis voor mensen. De zwaartekracht werkt altijd en overal hetzelfde. Ook een chimpansee is iedere generatie en in zekere zin zelfs iedere ochtend hetzelfde. Maar mensen bouwen via hun cultuur en hun keuzes een geschiedenis op. Het leven heeft daarom een fundamenteel historische dimensie en is daarom ook: een *drama*.

Een tijger hoeft zich geen zorgen te maken dat hij zijn 'tijgerlijkheid' verliest. Daar staat tegenover dat hij nooit iets opbouwt en iedere generatie weer helemaal opnieuw kan beginnen. Mensen daarentegen lopen voortdurend het risico hun menselijkheid te verliezen, te dehumaniseren. Het verschil met dieren is dat mensen nooit helemaal opnieuw kunnen beginnen. Anders dan een tijger die altijd uit instinct weet wat hij moet doen, is het kenmerkend voor de mens hoeveel hij niet weet: *homo insipiens*. Hij moet over van alles eerst uitvoerig nadenken. Het menselijk leven is een aanhoudende inspanning. Leven en denken zijn in die zin *heroïsche* ondernemingen. De mens is als een drenkeling die zich vastklampt aan een reddingsboei. Die boei is de cultuur die hij zelf moet ma-

* *Obras completas* VI, 36.

** *Obras completas* VI, 41.

ken. Rede en cultuur zijn dus geen luxe, maar noodzakelijk en intiem verflochten met het leven. 'Begrijpen is een vitale functie, net als spijsvertering of de bloedsomloop.' Mensen kunnen niet leven zonder overtuigingen, zonder de wereld te interpreteren.

Ook de filosofie zelf is een heroïsche onderneming. Sterker nog, het filosofische leven is bij uitstek heroïsch: het is een avontuur om de realiteit met open vizier tegemoet te treden, juist door je periodiek eruit terug te trekken.

20

Ortega beschrijft twee manieren waarop de mens kan omgaan met de wereld: *ensimismamiento* en *alteración*, oftewel 'zelfinkeer' en 'verbijstering'. De mogelijkheid tot zelfinkeer is iets wat mensen van dieren onderscheidt, zo schrijft hij in *De mens en de mensen*.^{*} Dieren worden geleefd door hun prikkels uit hun omgeving. Ze zijn nooit in zichzelf gekeerd, maar voortdurend op hun *qui vive*, gespitst op gevaar, in beslag genomen door angst of honger. Ze leven daardoor niet uit zichzelf, maar overrompeld door de buitenwereld. Honden en katten vallen zonder externe prikkels meestal in slaap, of liggen maar wat te suffen. Dat krijg je ervan als je nauwelijks een innerlijk leven hebt.

Vele duizenden jaren van cultuur hebben mensen echter geleerd om zich in zichzelf terug te trekken en in alle rust de dingen te overpeinzen, met zichzelf in het reine te komen, te formuleren wat zij nou werkelijk denken en geloven. Natuurlijk zijn zij ook gebonden aan hun omstandigheden, maar anders dan de dieren kunnen zij zich bevrijden uit de slavernij van de dingen.

De mens heeft technologie gemaakt om met de wereld om te gaan, maar hij 'is ook in omgekeerde richting een technicus': door het actief cultiveren van zijn geest, het vermogen om zich te concentreren. 'Deze aandacht naar binnen, dit in zichzelf gekeerd zijn, is het meest tegen-natuurlijke, ultra-biologische verschijnsel van de mens.'^{**}

Het probleem van de massamens is volgens Ortega dat hij de capaciteit om zich in zichzelf terug te trekken steeds meer verliest. 'Hoe meer we ervoor wegluchten om ons ergens op te concentreren, hoe leger ons leven voelt.' Door materiële overvloed en alomtegenwoordig entertainment kan de mens zijn concentratievermogen verliezen, de habitus van zelfinkeer. Als hij eraan gewend raakt zich voortdurend over te geven aan plezier, kan hij ook makkelijker ten prooi vallen aan angst. Bovendien staan

* Vertaling door J. Geers van *El hombre y la gente*, het postuum uitgegeven maar helaas niet afgemaakte boek waar Ortega in *De opstand van de massamens* naar verwijst als zijn volgende project. De vertaling verscheen in 1958 bij uitgeverij Leopold.

** Ortega y Gasset, *De mens en de mensen (El hombre y la gente)*, vertaling door J. Geers, uitgeverij Leopold 1958, p. 24-34.

in de coulissen altijd de demagogen klaar – ‘impresario’s van de verbijstering’ – om te voorkomen dat mensen nadenken.

Ortega y Gasset was niet als enige vervuld met onbehagen over de koers van Europa: in datzelfde jaar 1930 verschenen bijvoorbeeld ook Freuds beschouwing *Das Unbehagen in der Kultur* en Robert Musils roman *Der Mann ohne Eigenschaften*. Twee jaar later verscheen het dystopische toekomstvisioen *Brave New World* van Aldous Huxley. Uiteenlopende denkers als Ferdinand Tönnies, Friedrich Nietzsche, Vilfredo Pareto, Karl Jaspers, Paul Valéry en Bertrand de Jouvenel deelden een dreigend visioen van de moderne samenleving als een amorfe, anonieme massamaatschappij.

Centraal in Ortega’s analyse staat de observatie dat de traditionele rol van gecultiveerde elites in de samenleving ten einde is gekomen. Iedere beschaving verdeelt zich volgens hem per definitie in een minderheid en een meerderheid. Zelfs toen Ortega zich nog socialist noemde, was dat zijn uitgangspunt geweest: ‘De taak van het socialisme is om ware aristocratieën te vormen’, opdat ‘de meest nobele, schone en juiste ideeën toonaangevend worden’, schreef hij in *El Socialista* op 1 mei 1913.

Een directe voorloper van *De opstand van de massamensen* was het boek *España invertebrada* (1921) waarin Ortega de politieke en sociale chaos in Spanje analyseerde. Zijn conclusie was dat er geen sprake was van verzet tegen een zittende, corrupte elite. Zulk verzet zou prima en gezond zijn, maar wat Ortega zag gebeuren was van een andere orde: een opstand tegen het hele *idee* van een selecte minderheid. Het probleem was eerder dat de mensen volgens hem steeds minder in staat leken om een goede politicus of leider te waarderen.

Een van de oplossingen voor de crisis die Ortega aandraagt in *De opstand van de massamensen*, is zijn beroemde en profetische pleidooi voor een samengaan van de afzonderlijke Europese naties in een verenigd Europa als ‘ultra-natie’. Europa heeft een nieuw wenkend toekomstperspectief nodig om niet ten prooi vallen aan hetzij existentiële leegte en lethargie, hetzij totalitaire verleiding. Zoals hij toelicht in de ‘Epiloog voor Engelsen’, betekent dat wel dat Europa zijn gedeelde culturele ondergrond moet terugvinden, want anders zullen de naties juist uit elkaar drijven. Daarbij wijst hij op het belang van een wedergeboorte van de filosofie die de Europeanen weerbaar maakt tegen de morele en psychologische risico’s die hij beschrijft, en die hen ertoe aanzet om het leven weer te gaan beschouwen als een persoonlijke opdracht.

Verder lezen

Ortega’s volledige werk is in het Spaans uitgegeven als de *Obras completas* (Madrid, Alianza 1983). In 2004 is de Fundación Ortega y Gasset be-

gonnen met de uitgave van een nieuwe versie van het volledige werk, waarvan de laatste vier delen postume werken bevatten. Veel van zijn werk is in het Engels vertaald. In Nederland verschenen niet alleen de *Bespiegelingen over leven en liefde* (1936) van Johan Brouwer bij uitgeverij Leopold in Den Haag, maar ook diverse vertalingen van de hand van J. Geers: *Zelfinkeer en verbijstering, en drie andere essays* (1949), *De taak van de universiteit* (1959), *Bespiegelingen over leven en denken, historie en techniek* (1951), *Crisis in leven en liefde, in kunst en historie* (1957), *De mens en de mensen* (1958), *Het geluk van het jagen* (1959), *Geloven en denken: Over het Romeinse Rijk* (1959) en *De taak van onze tijd* (1963). Ook is er in 2009 een nieuwe vertaling verschenen van een serie lezingen uit 1927-1928, getiteld *Wat is filosofie?*

Ortega's leerling Julián Marías schreef twee boeken over de filosofie van Ortega die later in het Engels zijn vertaald: *Circunstancia y vocación* (Madrid, 1960) en *Las trayectorias* (Madrid, 1983). De Spaanse filosoof Ferrator Mora schreef een korte synthese van Ortega's filosofie: *Ortega y Gasset, an Outline of His Philosophy* (New Haven, 1963). Verder schreef de Vlaamse schrijver en theoloog Jan Hendrik Walgrave een uitstekende verhandeling: *De wijsbegeerte van Ortega y Gasset* (Antwerpen, 1959). Een waardevolle aanvulling is Rockwell Gray, *The Imperative of Modernity: An Intellectual Biography of José Ortega y Gasset* (Berkeley, 1989). Een goede introductie is Andrew Dobson, *An Introduction to the Politics and Philosophy of José Ortega y Gasset*, Cambridge University Press, 1989. Een verdere duiding van Ortega's cultuurkritiek is te vinden in het essay dat ik over hem schreef voor de bundel *Conservatieve vooruitgang: De grootste denkers van de twintigste eeuw*, Bert Bakker, 2010.

Over de vertaling

Door Diederik Boomsma

José Ortega y Gasset was zelf enigszins pessimistisch over het vertalen van teksten. In zijn essay 'Over vertalen' uit 1940 beschreef hij het als een utopie. In dat essay schrijft hij verder:

Goed schrijven bestaat daarin dat men voortdurend kleine inbreuken maakt op de grammatica, op het gevestigde gebruik, de heersende taalnorm. Het is een daad van voortdurende rebellie tegen de sociale omgeving, een omverwerpen. Goed schrijven impliceert een zekere krasse stoutmoedigheid. Welnu, de vertaler is gewoonlijk een kleinmoedig mens. Uit schuchterheid heeft hij die bezigheid, de minste, gekozen. Hij ziet zich geplaatst tegenover het enorme politieapparaat van de grammatica. Wat moet hij beginnen met die rebelse tekst? Is het niet te veel van hem gevergd dat hij ook rebels wordt en dan voor rekening van een ander? De kleinmoedigheid zal in hem zegevieren en in plaats van tegen de grammaticale decreten in te gaan zal hij het tegengestelde doen: hij zal de door hem vertaalde schrijver in de kerker van de gebruikelijke taal opsluiten, m.a.w. hij zal hem verraden...*

In *De opstand van de massamens* heb ik geprobeerd mijn 'kleinmoedigheid' als vertaler te overwinnen. Gelukkig overdrijft Ortega enigszins in het citaat, want zijn taal is inderdaad creatief, maar niet ongrammaticaal. Daarom was het goed mogelijk de Spaanse tekst recht te doen zonder de Nederlandse grammatica geweld aan te doen.

La rebelión de las masas (1930) werd al eerder in 1933 vertaald door Johan Brouwer als *De opstand der horden*. Die vertaling werd nog zeker zestien keer herdrukt en stond decennialang bij Nederlandse studenten, schrijvers en anderen in de boekenkast. Brouwers vertaling van de titel

* José Ortega y Gasset, 'Misericordia y esplendor de la traducción', opgenomen in *El libro de las misiones* (Colección Austral, Buenos Aires 1940). Dit essay verscheen ook in Ortega's essaybundel *Crises in leven en liefde, in kunst en historie*, vertaald door G.J. Geers, H.P. Leopold, Den Haag 1957.

(waarover later meer) is uitgegroeid tot een bekende formule. Waarom dan niet de oude vertaling opnieuw uitgegeven?

In de eerste plaats omdat mijn vertaling de eerste *integrale* vertaling is van het boek. Mede op verzoek van de Fundación Ortega y Gasset in Madrid heb ik de laatste, door Ortega zelf geleverde versie gebruikt die is opgenomen in de nieuwe uitgave van zijn *Obras completas* (deel iv, Madrid, Taurus 2005). Aan de brontekst uit 1930 die Brouwer gebruikte voor zijn vertaling, en ook aan de al enigszins gewijzigde vierde editie daarvan, heeft Ortega later her en der noten, zinnen en alinea's toegevoegd ter verduidelijking van zijn opvattingen. Mijn vertaling bevat veel nieuw materiaal dat in de vertaling van Brouwer ontbreekt.

Voor de liefhebbers en professionals heb ik in het notenapparaat de passages toegevoegd die stonden in de oorspronkelijke vorm van de hoofdstukken als artikelen in de krant *El Sol*, maar die later zijn geschrapt bij de bewerking tot een boek. Het is typerend voor Ortega dat hij zijn teksten bleef veranderen. Hij zag een goed boek als een latente dialoog met een specifieke groep lezers, toegespitst op een specifiek moment. Hij wilde weten welke vooroordelen zijn lezers zouden hebben, om ze des te effectiever te kunnen bereiken.

De opstand van de massamens begint met het korte, niet eerder vertaalde essay 'Zieke democratie' dat Ortega al in 1917 schreef en dat goed aansluit op de thematiek van zijn boek. In dat betoog klinkt al een grote frustratie door over het dreigende falen van de democratie, omdat Ortega de morele en culturele fundamenteën die daarvoor nodig waren zag afbrokkelen en het ooit verheffende gelijkheidsstreven zag omslaan in ressentiment.

Aan het eind van dit boek is bovendien een 'Epiloog voor Engelsen' opgenomen, geschreven in april 1938, waarin Ortega inging op de Spaanse Burgeroorlog die op dat moment in heel Europa grote verdeeldheid zaaide. Deze epiloog is nu voor het eerst in het Nederlands vertaald. Ortega was verbijsterd over het feit dat de wereld ondanks – of juist dankzij? – de constante stroom van nieuwsberichten volkomen werd verrast door het uitbreken van de Burgeroorlog. Bijna niemand leek te begrijpen wat er echt aan de hand was.

Ook nieuw voor de Nederlandse lezer is het uitgebreide essay 'Ten aanzien van het pacifisme' dat Ortega schreef in december 1937, anderhalf jaar na het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog, en dat hijzelf aan de latere edities heeft toegevoegd. In die duistere dagen deed hij zijn uiterste best om de Engelsen ertoe te bewegen de naïeve vorm van pacifisme te laten varen die daar na de Eerste Wereldoorlog wortel had geschoten.

Een tweede reden om een geheel nieuwe vertaling te maken, is dat ik de tekst soepeler en toegankelijker heb willen maken. Onze taal veran-

dert aanzienlijk sneller dan bijvoorbeeld het Engels of Spaans, en het Nederlands van Brouwer uit de jaren dertig kan de lezer van nu ontmoedigen. Menno ter Braak schreef in zijn verder overigens jubelende recensie van het boek in 1933: ‘De vertaling van dr. Brouwer klinkt soms wat stijf, maar is altijd correct (voorzoover ik dat als van het Spaansch onkundige vermag te beoordeelen).’*

De dichter en criticus Eduard du Perron schreef in een brief aan Menno ter Braak: ‘Een boek als *De opstand der horden* is door een zéér 2^{de}-rangshoofd in elkaar te zetten, zo ongeveer tegen het 50^e jaar, en als ik de schrijverij in Brouwers vertaling beoordelen mocht zou ik erbij zetten: en door een 4^e-rangs pen.’** Hierbij moet worden aangetekend dat Du Perron Brouwer óók wantrouwde in verband met zijn katholieke overtuigingen.

Volgens Albert Camus was Ortega y Gasset de beste Europese schrijver sinds Nietzsche. Het is nadrukkelijk niet mijn bedoeling om de fantasierijke, overdreven, bijna ademloze schrijfstijl van Ortega te vereenvoudigen door in te korten of sterk ‘uitlegend’ te vertalen. Ortega behoorde tot de groep schrijvers waarvan wel is gezegd dat ze een nieuwe Gouden Eeuw van de literatuur in Spanje hebben ingeluid, omdat hun proza poëtischer was dan de poëzie van de negentiende eeuw.[†] Ik heb geprobeerd de ideeën die Ortega wilde overbrengen zo goed en getrouw mogelijk weer te geven.

Daarbij heb ik ook sommige in het Spaans minder bekende termen overgenomen in het Nederlands. Wie geen massamens wil zijn, zal onbekende begrippen graag opzoeken en enthousiast verwelkomen als een mogelijkheid om iets nieuws te leren. In de details is mijn vertaling daarom letterlijker dan die van Brouwer. Als Ortega schrijft over een ‘hamadryade’, een ‘Keltiberiër’ of de ‘Betische laagvlakte’, zie ik geen reden om dat weg te laten of te vervangen voor ‘nimf’, ‘Spanjaard’ of ‘Andalusië’. Hetzelfde geldt voor verrassende en ongewone beelden. Als hij bijvoorbeeld schrijft dat de definitie van de klassieke *polis* lijkt op die van een kanon,

* Deze recensie d.d. 18 november 1933 is te lezen op de website www.mennoterbraak.nl.

** Het citaat van Du Perron is ontleend aan Hendrik Henrichs, ‘De weerklank van José Ortega y Gasset’s *De opstand der horden*’, opgenomen in de bundel 1934: *Nederlandse cultuur in internationale context*, red. Helleke van den Braber en Jan Gielkens, Querido 2010.

† Zie Pedro Salinas, *Literatura española siglo xx*, México: Séneca, 1941, p. 59–82. Tevens beschreven in Ferrator Mora, *José Ortega y Gasset: An Outline of His Philosophy*, Studies in Modern European Literature and Thought Series, Erich Heller, Yale University Press 1963.